

'Crackeel en moetwilligheyt'

Aart Vos

In het archief van de Bossche schepenbank bevinden zich vele procesdossiers of fragmenten daarvan die over mensen gaan die buiten 's-Hertogenbosch een misdrijf begingen.

Ook van Rosmalense boeven zijn dossiers bewaard gebleven. 'Rosmalen' komt ongeveer negentig maal voor in het computerbestand 'Dataschurk', waarin gegevens uit de criminele procesdossiers uit het Bossche rechterlijke archief over de periode 1550-1803 zijn opgenomen.¹ Negentig maal, maar dat wil niet zeggen dat het misdrijf ook in Rosmalen werd gepleegd. Daartussen bevinden zich ook dorpelingen die elders in de Meierij of in 's-Hertogenbosch hun slag sloegen of iemand een slag toebrachten.

Hoe komen deze dossiers nu in het archief van de Bossche schepenbank zult u zich afvragen. Wat heeft 's-Hertogenbosch met Rosmalen te maken? Werden in de stad de dorpelingen van Rosmalen die over de schreef waren gegaan berecht?

Niet allemaal. Kleine misdrijven, waar een boete op stond, bleven onder de schepenbank van Rosmalen. Maar grote zaken kwamen voor de vierschaar te 's-Hertogenbosch, de hoofdstad van de Meierij. De schepenbank van Rosmalen was niet bevoegd om in zware misdrijven te oordelen. Deze zaken werden dus doorverwezen naar 's-Hertogenbosch. De verdachte kwam in voorarrest op de Bossche gevangenpoort, werd naar het stadhuis geleid waar hij werd ondervraagd, en als de schepenen daartoe besloten, 'scherper

Geweld in Rosmalen

geëxamineert', dat wil zeggen dat de pijnbank er aan te pas kwam. Na de bekentenis, al of niet vrijwillig, werd de verdachte in de vierschaar ten stadhuize door de schepenen veroordeeld tot verbanning, een lijfstraf of de doodstraf. De lijfstraf, bijvoorbeeld geseling of brandmerking, of de doodstraf (onthoofding of ophanging) werd ten uitvoer gebracht voor het stadhuis op de Markt, een openbaar ritueel dat grote indruk maakte op het samengestroomde volk. De magistraten keken onbewogen toe, rookten een pijp, dronken een glas en aten een koek. Bij een rechtvaardige straf hoorde geen mededogen. Als de veroordeelde ter dood was gebracht werd het lichaam naar de grens van de stad gebracht: de Vughterheide, weg uit de samenleving. Daar werd het lichaam begraven of ten toon gesteld. Het zij op een rad gezet of nogmaals opgehangen, 'anderen ten exempel'.

In dit artikel richt ik mijn blik op Rosmalenaren die in Rosmalen het verkeerde pad kozen en dan in het bijzonder op de dorpelingen die gewelddadig waren. Over de periode 1560 - 1792 zijn veertien dossiers bewaard gebleven waarin sprake is van zware misdrijven variërend van ernstige mishandeling tot steekpartijen met dodelijk afloop. De overige achtentwintig zaken betreffen diefstal, geweldpleging, bedreiging met brandstichting, bedelarij en afpersing in het dorp, waar overigens ook niet-Rosmalenaren bij betrokken waren. In deze bijdrage zal ik zes dossiers, waarin sprake is van een dodelijk slachtoffer, onder de aandacht brengen.

'Dorpsvermaak', 1e helft 16de eeuw. Houtsnede door Nicolaus Meldemann. Let op de vrouw die nog probeert 'haar' man aan het strijdgewoel te onttrekken.

Geweld op het platteland

Geweld maakte in de vroeg-moderne tijd bijna evenzeer deel uit van het bestaan als het dagelijks brood. Het was diepverankerd in de samenleving, zo meent de historicus Muchembled.² Zeker in een dorpsamenleving waar de boer een harde strijd moest leveren om het hoofd boven water te houden. Van alle kanten werd hij bedreigd. Niet alleen door misoogsten, het grillige weer en natuurrampen, maar ook door soldaten die, als er geen strijd geleverd hoefde te worden, het land afstroopten. En niet te vergeten de roversbenden die zich in de woeste natuur ophielden, betrekkelijk onbedreigd gezien het gebrekkige justitieapparaat.³ Dat was het gevaar van buiten de dorpsamenleving. Maar in die kleine gemeenschap was er naast de (verstikkende) 'nabuurschap' ook de constante dreiging van wraak en aantasting van eergevoel. Daarnaast werd er

op leven en dood strijd gevoerd op kermissen en op de huwelijksmarkt. Drank speelde een grote rol en in de herberg was het mes, dat iedereen bij zich droeg, zo getrokken. 'Voorvechters' waren er in ieder dorp, (jonge) mannen die er trots op waren de ander te snijden. Groepen jonge mannen trokken er zelfs op uit om in een naburig dorp de kermis te 'bezoeken' om 'uit snijden te gaan'.⁴ De geweldsdrempel lag laag. Agressief gedrag en het berokkenen van fysiek leed werden in hoge mate getolereerd. Wordt ons thans onder bedreiging van mes of pistool gesommeerd onze portefeuille af te geven, enige eeuwen terug greep de bedreigde boer of stedeling onmiddellijk naar zijn mes.⁵ Enkele cijfers illustreren de omvang van het geweld in de Meierijsse dorpen. In 'Dataschurk' worden 52 zaken aangetroffen die betrekking hebben op misdrijven die in het dorp *Oisterwijk* gepleegd zijn. In dertien gevallen betreft het een misdrijf met een dodelijke afloop (25%). De slachtoffers werden in tien gevallen met het mes om het leven gebracht (19%).

Zestien maal is er sprake van een steekpartij (bijna 31%).

Vught als plaats des onheils komt 98 maal voor. In twintig gevallen betreft het een misdrijf met dodelijke afloop (20%). Tien maal is er sprake van een steekpartij (10%), waarvan er zeven eindigen in de dood van een partij (bijna 7%).

Oss, altijd een interessante plaats als het om een luchtige steekpartij gaat, komt vanzelfsprekend ook voor in de vele bewaard gebleven dossiers. *Oss* als de plek waar een misdrijf werd gepleegd wordt 81 maal aangegeven. Zesentwintig maal (32%) is er sprake van het doden van een mens. Eenentwintig maal werd er met het mes gevochten: alle steekpartijen kenden een fatale afloop (bijna 26%).

En dan *Rosmalen*. Het dorp komt als plaats waar een misdrijf werd gepleegd 42 maal voor. Er zijn daarbij dertien doden gevallen (31%), waarvan zeven mensen (ruim 16%) door messteken om het leven kwamen. Eén maal werd het mes gebruikt, maar viel er geen dodelijk slachtoffer.

Uit bovenstaande gegevens kan niet zomaar de conclusie getrokken worden dat in *Oss* het snelst naar het mes werd gegrepen en *Rosmalen* een goede tweede was. De veronderstelling is wel gerechtvaardigd dat het platteland tamelijk gewelddadig en het in *Rosmalen* vaak niet pluis was, indien we mogen afgaan op de gegevens uit de criminele processen van het archief van de Bossche schepenbank.

De dood ligt op de loer

Er zijn nogal wat 'bourgondische' eethuizen die als 'place-mat' een reproductie van een schilderij van Breugel gebruiken om de eetlust op te wekken en de gezelligheid te verhogen. Bij Breugel heerst vrolijkheid, toen was het leven goed, niet waar?

Breugel was de perfecte schilder van het dorpsleven: rauw en ongebonden, er wordt gegeten, gedronken en er heerst spontane vreugde. Op het eerste gezicht zien we voor ons op tafel die losse vrolijk-

heid van het *Bruiloftsmaal* of de *Boerenkermis*, maar als we goed kijken dan zie we ook dat er nogal wat boeren lange messen dragen. Op Breugels voorstelling van de Gramschap zien we een grote vrouw met een mes. Zij zit op een ton, de allegorische voorstelling van de herberg. De herberg die het massaoonderricht verzorgt in geweld, meestal tussen mensen die elkaar goed kennen.⁶ Het schilderij *De vechtende boeren* van Adriaan Brouwer laat nog duidelijker zien dat er geen sprake is van 'een goeie ouwe tijd'. De omgevallen kruike bier, de speelkaarten die over de tafel liggen, de benevelde koppen en de woedende uitdrukking op de gezichten, de boerinnen die proberen de vechtpartij te voorkomen (in de procesdossiers figureren vrouwen vaak als partij die de ruzie probeert te sussen of de vechtenden te scheiden) en de lange messen! Het bloed kookt en zal vloeien. In *Rosmalen* was het niet anders. We dienen te bedenken dat voor de schepenbank van 's-Hertogenbosch slechts een klein gedeelte van de geweldsmisdrijven diende. Het 'zichtbare' geweld vormt slechts het topje van de ijsberg. 'Kleine' mishandelingen en 'snijpartijen' werden onderling geregeld. Overigens stonden de dorpelingen niet te dringen aan de deur van de vorster ('veldwachter') om aangifte te doen, ja het justitionele apparaat dat zeer gebrekkig functioneerde, werd zelfs tegengewerkt.

Op 18 mei 1671 zitten Aert Goossens en Sijmen Willems in gezelschap van anderen te drinken en te klinken in de herberg van Aert Jansen.⁷ Aert Goossens krijgt 'kwestie' met Sijmen en maakt 'crackeel'. Beiden verlaten waggelend en ruziënd de taveerne. Aert grijpt buiten naar zijn mes en steekt Sijmen in zijn zijde. Sijmen stort levensgevaarlijk gewond ter aarde en wordt naar huis gebracht waar hij overlijdt. Een 'horribel' feit meende de schout: de steek werd met 'duivels' opzet toegebracht. Dat beseftte Aert Goossens kennelijk ook en had inmiddels de benen geno-

men. Van een proces voor de Bossche schepenbank kwam het dus niet. De schout eiste, wanneer Aert gepakt zou worden, dat hij op de pijnbank zou worden gelegd, tenminste als hij niet direct bekende. Want een dergelijke daad is 'met de dood strafbaar, als sijnde wraeck roepende voor God de Heer'.

Dronkenschap gaf ruim baan aan emoties en verscherpte allerlei diep weggestopte spanningen bij mensen die binnen hun klein geboortedorp voortdurend op elkaars lip zaten. Waarover Aert en Sijmen ruzieden weten we niet. Misschien wrokten de twee al veel langer en voelde Aert of Sijmen zich in zijn eer of reputatie aangetast. De herberg, drank, ruzie en een mes. Meer weten we niet.

Fragment uit een grote kaart vervaardigd in 1785 door J. Camp ten behoeve van een mogelijke inundatie van 's-Hertogenbosch. Op dit detail is middenonder de omgeving van de Stenen Kamer en Engelandse Brug afgebeeld waar Van den Dungen en Corsten op leven en dood vochten.

(Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, stamboeknr. 28519)

Dergelijke ingrediënten vinden we ook in de zaak tegen de veertigjarige Ariën Hermens van den Dungen.⁸ Ariën, ook wel De Kort genoemd, zat gezellig te drinken met een groep mannen in de herberg van Cornelis Liebergen 'daar de Koning van Enge-

lant uithangt', vlakbij de huidige Stenen Kamerplas.⁹ Het was de avond van Driekoningen en wellicht hadden de mannen, verkleed en met verlichte sterren, een rondgang door het dorp gemaakt en waren ze daarna in vrolijke stemming een pint gaan pakken.¹⁰ Zo tegen 11 uur 's avonds vertrok een aantal mannen waaronder Ariën van den Dungen en Jacob Corsten. Deze twee scheidden zich af van de groep en trokken hun mes. Na een langdurig gevecht werd de strijd gestaakt. Corsten kwam nog wel thuis, maar een dag later stierf hij. Van den Dungen koos het hazenpad.

De vechtpartij vond plaats op 6 januari 1705. Negen jaar later, op 13 augustus 1714, werd Ariën van den Dungen gepakt. Hij bekende dat hij Jacob Corsten had neergestoken. Het was zelfverdediging, poneerde hij. Corsten trok het eerst zijn mes en riep 'weert u', zomaar, zonder dat er ruzie aan was voorafgegaan. Wel 25 keer had Corsten gestoken en toen pas trok Ariën zijn mes...

In de tussenliggende jaren was er veel gebeurd. In de zaak tegen Van den Dungen legden de broers van de dode Corsten de verklaring af dat zij zich reeds enkele jaren tevoren met de dader verzoend hadden. De broers zeiden zelf dat de stervende Jacob verklaard had dat het zijn eigen schuld was. Hij had Ariën immers uitgedaagd. De verzoening was zelfs op papier gezet! Het was spijtig, zeiden de gebroeders Corsten, dat deze 'acte van soeninge' nu door brand verloren was geraakt. Alle betrokkenen bij de zaak, ook de gebroeders Corsten, verklaarden dat het slachtoffer 'eenen groote voorvechter, krackeel, ende rusiemaecker is geweest ende van ondeugende aert is geweest'. Jacob Corsten vocht vaker. Zo had dorpsgenoot Sijmen Jacobs het merk van Corsten nog in 'sijn aengesicht'.

De schepenbank vond de verklaringen acceptabel. In 1705 wilde de schout Van den Dungen nog op de pijnbank laten

*'Ik snij, ik kap al met een mes
Al was het zelfs een man of zes'
Houtsneede van een messentrekker op een volksprent,
uitgegeven door F. Beersman te Turnhout omstreeks
1880. Zie G. Rooijackers, Eer en Schande, p. 132.*

leggen, nu werd hij vrijgesproken. In deze zaak worden wij geconfronteerd met de restanten van de oeroude bloedwraak. Door middel van een verzoening voor God en tussen de families kon aan de vete een einde worden gemaakt. Of er sprake is geweest van een 'afkoopsom' door Van den Dungen is onbekend.¹¹ Er was zeker sprake van een vete. Een aantal getuigen kon zich goed herinneren dat zij op die avond Corsten en Van den Dungen waren gevolgd. Zij vertrouwden het niet zo. Corsten en Van den Dungen zeiden weliswaar 'komt wij sullen tsaemen gaen vrijen', maar Lambert Arienssen en Jacob Ariën Cop, twee getuigen, dachten 'het salder niet doogen'. Cop en Arienssen doelden beiden op 'henne oude wraeck'. Door middel van de zoenakte hadden beide partijen, Corsten en Van den Dungen, een einde gemaakt aan 'henne oude wraeck'. In 1707 legde Jan Aert Stense alias Jan de Ruyter het loodje.¹² In de aanklacht tegen de van moord verdachte Peter Peters Herreton staat dat Stense toen hij om een uur of vijf in de middag het huis van Laurens

Crool binnenkwam, reeds 'een glas bier a twee ghedroncken' had. In het huis - een tapperij? - van Crool trof hij Peter Herreton die kennelijk al een tijdje op hem zat te wachten. Herreton begroette Stense met de woorden: 'Compt gij duyvel daer nu aan, ick hebbe wel een uer gewaght!'. Stense zei dat hij ook wel eens op Herreton had gewacht en gaf hem toen de pijpen die Herreton kennelijk ergens had laten liggen en Jan Stense nu voor hem mee had gebracht. Ja, en toen begon het gekrakeel. Ten slotte 'berste' Jan Aert Stense los en riep: 'Schelm, honsvot' en smeed hem een 'comvoir'¹³ in het gezicht. Beiden waren gewapend, volstrekt normaal, beiden trokken hun mes. Al vechtende raakten zij buiten het huis - een slachtoffer in een herberg was voor de waard rampzalig - waar Stense een steek dwars door zijn bovenarm kreeg, door de schouders, zodanig dat hij ter plekke overleed. Bepaald geen steek van een klein zakmes. Herreton verdween om zijn 'straffe te ontlopen', meende de schout, die de schepenen om arrestatie en strafvervolgung verzocht. Herreton bleef echter spoorloos. Een jaar later was hij nog niet voor de Bossche schepenbank verschenen. In zijn tenlastelegging verwees de schout naar de Bijbel (Leviticus 24), de Romeinse rechtsgeleerde Marcianus (derde eeuw na Chr.) en naar de Plakkaten van de Staten Generaal. Deze drie bronnen kenden maar één straf voor het doden van een mens: de dood. Omdat Peter Peters Herreton was gevlucht, was hem, zo meende de schout,.. volstrekt duidelijk wat hem boven het hoofd hing. Zijn vlucht was bovendien het bewijs van zijn schuld. Herreton - uit Maren afkomstig - is nooit gevonden, voor zover wij weten. Voor de schout die de aanklacht opstelde en indiende speelden de beledigingen - 'Honsvot, schelm, duyvel' - geen rol. Ook de agressie van Stense - hij smeed het 'comvoir' naar het hoofd van Herreton - telde niet. Plotseling opblaaide woede en drank

Kroegtafereel door Adriaen van Ostade (17de eeuw)

spelen ook in de vechtpartij tussen Arnoldus van Hasselt en Adriaan Schuppens een negatieve rol.¹⁴ Op 7 april 1724, in de avonduren, kwam Adriaan Schuppens 'enigszins beschoncken' in de herberg 'De Reizende Man' in de Varkenshoek.¹⁵

Schuppens wilde drinken en Van Hasselt moest meedoen. Schuppens riep 'tapt acht kannen bier, vier voor Arnoldus en vier voor mij'. Arnoldus van Hasselt toonde weinig zin. Hij wilde niet drinken op bevel: 'Gij kunt soo veel commanderen als gij wilt, gij grootbroek als gij sijt'. Deze belediging pikte Schuppens niet en zo begon een vechtpartij. De vrouw van Schuppens probeerde de vechters te scheiden en trok haar man 'op de geut'. Toen bemerkte zij dat haar man 'zonder spraak' was. De volgende dag stierf deze met 'verbroken wervelbenen van den hals'.

Arnoldus van Hasselt werd vrijgesproken. Het was niet duidelijk hoe hij zijn nek had gebroken. Er kon niet bewezen worden dat Van Hasselt hem vermoord had. Schuppens kon zijn nek wel hebben gebroken toen zijn vrouw hem 'op de geut' trok, suggereerde Van Hasselt. Bovendien was Schuppens de agressor.

Op 16 juni 1732 werd de tweeëndertigjarige Gerrit Pennings met een stok op zijn

hoofd geslagen door Jan Grovendonk.¹⁶ Na enige dagen overleed hij. Onderzoek door twee geneesheren van het Bossche Gasthuis wees uit dat onder meer 'de hersepan bloot en van de slaespier afgescheijden' was en daarnaast had het slachtoffer een 'grote scheur in de schedel boven het oor'. Grovendonk moet hem een mirakelse slag hebben toegebracht. De vechtpartij tussen Grovendonk en Pennings, 'een groot voorvechter', was in de herberg van Aelbert Ariëns van Gemert begonnen.¹⁷ Daar zagen getuigen Jan Grovendonk met een mes in de hand staan. Rond twaalf uur 's nachts ging Grovendonk met zijn vader naar huis. Eén van de getuigen, Goijaert Crijnen, verklaarde dat hij 's nachts, op weg naar huis, Pennings tegenkwam die riep 'Morju schelmen, gij moetter desen keer aan'. Crijnen zette het toen op een lopen, want niet alleen Pennings maar ook diens kornuit Ansom Aerden bedreigde hem met een wapen. Crijnen verdween in de duisternis.

Een andere herbergbezoeker, Hendrik Heeren, verklaarde dat hij 's nachts naar 'het Boske aan het Ven' was gelopen en daar vader en zoon Grovendonk had gezien. Bij hen bevond zich ook Goijaert Crijnen die evenals Jan Grovendonk een stok in de hand hield. Een dode of levende Pennings was niet te zien. Johannes van Overbeek, een andere getuige, die om één uur 's nachts uit de herberg kwam, stuitte echter op het lichaam van Gerrit Pennings en Jan Grovendonk en enkele anderen stonden er bij, verklaarde hij. Grovendonk zou gezegd hebben: 'Dit leg ik in kennis, dat mij Gerrit Pennings met eenen riek wilde vermoorden'.

De schepenen van 's-Hertogenbosch ont-sloegen Jan Grovendonk van vervolging. Uit de stukken blijkt dat het slachtoffer, Gerrit Pennings, bekend stond als een vechtersbaas. Over verdere motieven zwijgen de archivalia.

Een moord, waar de herberg geen rol in speelde, vond plaats in september 1712,

toen Goyaart Jansen, de boerenknecht van Anneke Lamberts werd neergestoken.¹⁸ De dader, Hendrik van Woensel, was het zat dat de koeien van Anneke, weduwe Pijnappel, als ze uit de weide werden gehaald voor de deur van Van Woensel bleven staan.

Op een avond toen het kind van Anneke haar twee koetjes uit de weide haalde en de beesten voor het huis van Hendrik van Woensel bleven staan, kwam Van Woensel te voorschijn en begon te vloeken en te tieren. 'Doe, toverhex ik sal u anders leren, dat gij mij alle dagen soo veel schade doet'. Van Woensel liep toen met zijn 'ontbloot mes' naar Goyaart Jansen. De knecht wakte - hoewel hij de koeien niet hoedde - kennelijk de woede van Van Woensel op. Goyaart stond wat verderop, grinnikte waarschijnlijk om het voorval of trok een lelijk gezicht, dat opgevat werd als een zware belediging en slechts door een fysieke aframmeling kon worden rechtgezet. Van Woensel kreeg hulp van zijn drie kinderen die, gewapend met schup, spade en een stok, op het getier afkwamen. Tezamen gingen ze Goyaart te lijf, die inmiddels ook zijn mes getrokken had, zoals 'de natuur' hem dat ingaf. Anneke Lamberts wierp zich nog voor de grammoedige Van Woensel, maar deze stak Goyaart pardoes neer. Thuis gekomen werden pastoor en 'barbier' (chirurgijn) ontboden, maar Goyaart, die niet anders deed dan kermen en bidden, overleed na enkele uren. Wat had Goyaart Jansen gedaan? Hij had de koeien niet voor de deur van Hendrik laten grazen. Goyaart stond wat afzijdig. Hij had, zoals gezegd, wellicht spottend gelachen, een raar gezicht getrokken of iets geroepen. Hendrik en zijn kinderen konden dit niet over hun kant laten gaan en zo kwam Goyaart aan z'n eindje. Van de te hulp geroepen barbier was niet veel te verwachten. Vaak maakte de beste man de kwetsuur nog erger dan deze al was. Het woord hygiëne bestond niet en de kennis was gebrekkig. De pastoor zal de sterven-

de Goyaart de sacramenten hebben toegediend en opnieuw geconstateerd hebben dat het de Kerk maar niet lukte de lange messen uit te bannen. De indringende boodschap van Den Catholycken Pedagogie die opwekte tot levensheiliging en een godvruchtig leven, kwam in Rosmalen nog niet over.¹⁹

Gevechten om de eer

In elk dorp waren vechtersbazen, jonge mannen die als de eer in het geding was rap hun mes trokken en hun rivaal de 'bek open sneden'. De historicus Van Deursen noemt in zijn 'Kopergeld van de Gouden Eeuw' een paar van deze gasten, want de 'voorvechter' of 'pijpestelder' was niet een exclusieve Brabantse specialiteit. Jan Engelsman uit Den Briel zette voor zijn huis een stok in de grond. Wie die uit de grond trok moest tegen hem vechten. Gerrit Kooyman liep de kermissen af om te vechten. In Noordeloos zocht hij een herberg en zocht opzettelijk twist.²⁰ Jelle Jeroenszoon in het Noord-Hollandse Graft gaf in een herberg het sein af dat hij wel een potje wilde steken. Hij begon met zijn mes te spelen, 'nae de gewoonte van geweldenaers ende pijpestelders'.²¹ Om dichter bij huis te blijven: 'Liefhebbers van het mes kwamen uren ver naar [Oss], om de gelegenheid te vinden tot deze liefhebberij, zoo als men het noemde. Op Zon- en feestdagen hing men gewoonlijk een mes aan de zolder der herbergen of stak het mes met de punt in de deurstijl, wie daar onder ging staan, of hem er uit trok ging het gevecht aan'.²² Dit laatste voorbeeld dateert weliswaar uit de negentiende eeuw, maar het kan even zo goed twee eeuwen eerder hebben gegolden. De 'voorvechters' hielden van een partijtje steken, in de zeventiende en in de negentiende eeuw. De Brabantse schoolmeester en volkskundige Panken tekende aan dat in sommige Brabantse dorpen de knapste bekkensnijder bij feestelijke gebeurtenissen een ereplaats in mocht nemen. Tot ver in

de negentiende eeuw stonden deze roemruchte verdedigers van de 'eer' in aanzien.²³ Jacob Corsten uit Rosmalen was ook zo'n voorvechter. In het gevecht werd hij gedood door zijn rivaal Ariën van den Dungen. De overwinnaar verklaarde dat Corsten hem al eens eerder te pakken had gehad, het merkteken stond op zijn gezicht. Corstens aanzien stond toen kennelijk op het spel. Maar in het laatste gevecht sneuvelde hij. Dat lot wachtte Gerrit Pennings eveneens. Deze 'grote voorvechter' leverde zijn laatste gevecht op 16 juni 1732, toen hij in de duisternis met een stok op zijn hoofd werd geslagen. Er zijn talloze voorbeelden te noemen van vechtersbazen 'uit liefhebberij'. Op een schilderij van Adriaen Brouwer uit 1635, zien we zo'n vechtersbaas zitten. In de gelagkamer achter een beker bier. Dwars door zijn hoed steekt een mes, voor het grijpen. Wie wil er vechten? 'Weert u!'²⁴ Gevechten op het scherp van de snede behoorden tot het risico van het dagelijks bestaan en werden door het volk min of meer aanvaardbaar geacht. Maar niet door kerk en justitie die het 'natuurlijk leven' fel bestreden.²⁵ Werden in de Middeleeuwen moord en doodslag nog als betrekkelijk onbeduidende misdrijven beschouwd, waarvoor vaak door middel van een genadebrief van de landsheer gratie werd verleend, na de zestiende eeuw verklaarde justitie deze geweldsdelicten tot misdaden.²⁶ Er verschijnt het ene plakkaat na het andere tegen 'doodtslagen, moorderijen, dieverijen, vechterijen en het dragen van onbehoorlijk geweer' [verboden wapenbezit]. Ook de plaatsen des onheils komen we tegen in de verordeningen. In het Plakkaat van de Staten-Generaal, gedateerd 6 september 1661, wordt met grote veront-rusting gesproken over 'doodtslagen die seer frequent zijn', ja 'dagelijcx toenemen'.²⁷ De Meierij van 's-Hertogenbosch wordt expliciet genoemd! Opnieuw somt de Haagse griffier op wat er allemaal aan schort. 'Moetwillige ende boose men-

schen' die met 'een ongemeen fatsoen van messen, in de snee lanck sestien duymen' gewapend er op uit trekken en 'de luyden invaderen ende quetsen'. Niet alleen op de openbare weg dreigt het gevaar, maar met name ook in gezelschappen en herbergen. Daar zoeken vechtlustigen 'crackeel ende plegende moetwilligheyt, daer uyt dan ontstaet gevecht ende veeltijds doodtslegen op volgen'.²⁸

Herbergen

De herberg, taveerne, tapperij of kroeg waren plekken waar de mensen graag samenkwamen. Boeren en stadsmensen brachten zo weinig mogelijk tijd in hun woning door, waar het vaak koud, somber en weinig comfortabel was. Door het gebrek aan woongenot werden de mensen als het ware naar de kroeg gedreven. Bovendien was de herberg dé plek voor het sociale verkeer. Drinken in gezelschap, het geven van een of meerdere rondjes, daar dreef de hechte dorpsgemeenschap op. Wat ging er boven goed nabuurschap?²⁹

De taveerne was de grote concurrent van de kerk, het andere communicatieknooppunt in het dorp. In 1708 werd Aert Pauwel Moors in Bokhoven aangepakt omdat hij onder de mis had zitten drinken en klinken in de herberg. Waarschuwingen hielpen niet. Moors werd een tweede keer betrapt, maar liet zich door de justitie-ambtenaar niet overreden. Hij riep dat 'hij nogh liever hadde, dat hem den duyvel haalde'.³⁰ Op 'de dag des Heeren' werd de taveerne overlopen door gasten. Er werd gegokt, gezongen, gedronken en gevochten, kortom een hoop leven gemaakt. In Rosmalen behoorden de overheidsdienaren het schenden van de sabbatsrust tegen te gaan, maar gaven juist het slechte voorbeeld door 'tappen [te] laten en op de viool spelen onder de Predicatie'.³¹ Kerk - de katholieke en de gereformeerde - en overheid probeerden van alles om hier een eind aan te maken. Het regende klach-

ten over de 'Prophanatie van des Heeren Rustdagh'.

'So pleegde de Satan staeg zijn hutten
op te richten,
Daer God zijn lieve kerk en heylig
woord wil stichten.
Wat helt gij na de kroeg? Treed liever
in de kerk:
En word daar vol geests. Dat is een
heylsaem werk!³²

Op het schilderij van Pieter Bruegel de Jonge *De dronkaard uit de herberg verwijderd* zien we dat de kerk - op de achtergrond geschilderd als oord van rust en vrede - tot het Goede behoort en de herberg het Kwade vertegenwoordigt. De drank is de slechte raadgever, de herberg de plek waar geruzied wordt.³³ Bruegel moraliseert. Het is natuurlijk een eenzijdig beeld, in en rond de herberg werd ook gefeest en gedanst. Drinken in de dorps- of buurtkroeg had een duidelijke sociale functie, de gelijkwaardigheid tussen de dorpelingen werd daar bevestigd en er werd op de vriendschap geklonken. De kroeg hield als het ware de gemeenschap overeind. Maar wee degene die misprijzend keek, de ongeschreven wetten overtrad of het bier-tje afsloeg. De rechterlijke archieven spreken - vanzelfsprekend - weinig over geluk en voorspoed. In criminele processtukken treffen we, zoals we gezien hebben, het grof geweld, het geraas en getier aan. In het genoemde plakkaat uit 1661 staat een lange passage over het geweld in de herbergen. Herbergiers wordt op hun plicht gewezen vechters in toom te houden. Ze dienden de vechtenden te scheiden, één der 'twisters' buiten de herberg te zetten en de andere in de gelagkamer vast te houden. Treedt de waard niet op en wordt er toch iemand in een gevecht in de herberg gedood, dan wordt de herbergier ook gestraft. Zijn etablissement wordt voor drie jaar gesloten. Het lijkt derhalve niet toevallig dat de meeste ruzies weliswaar in de herberg begonnen, maar de strijd buiten de taveerne beslecht werd. De her-

Vechtersbazen, illustratie van W.L. Bouthoorn, in L.P. Boon, De bende van Jan de Lichte (Amsterdam 1957) p. 203

bergier zal zo veel mogelijk getracht hebben de vechtersbazen buiten zijn nering te krijgen.³⁴ Ook in de genoemde voorbeelden is daar sprake van.

Herbergen waren er in overvloed! Rosmalen telde niet één of twee dorpstaveernes, er waren vele plekken waar een pint gepakt kon worden. In 1794 werden in het dorp maar liefst '20 tappers en herbergiers' geteld, waarvan 'veele een soopje Genever tappende, en geen één, een bestaan hebbende': één kroeg op 64 dorpelingen, inclusief zuigeling en grijsaard.³⁵ De reiziger die Den Bosch verliet en de stadsgrens overschreed trof een menigte kroegen. De drank was daar goedkoper omdat de stadsgrens ook een fiscale grens was!³⁶ Op zondag bezochten vele Bosschenaren deze tapperijen. De kroonkurk was nog niet uitgevonden, het flesje bier trok men thuis bij de open haard niet open. De ruzie tussen Schuppens en Van Hasselt in 'De Reizende Man' ontstond toen Schuppens beval bier te tappen en Van Hasselt hem voor 'grootbroek' uitmaakte. We lezen in het processtuk dat er nogal wat bier naar binnen werd gewerkt. Schuppens riep: 'Tapt acht kannen bier'. De inhoud van een kan bedroeg 1,5 liter.

Beide herbergbezoekers dienden zes liter naar binnen te gieten. En Schuppens was al enigszins 'beschoncken'. Bovendien, wie moest de drank betalen? De dronken Adriaan Schuppens daagde Arnoldus uit dit maar op diens kerfstok te laten bij-schrijven.

Een simpel frisdrankje werd niet geschonken. Thee werd in de taveerne ook niet geserveerd en vond evenals koffie pas na 1700 maar heel geleidelijk ingang. Melk werd wel gedronken, maar was vaak van erbarmelijke kwaliteit, gezien de slechte hygiënische condities. Haast iedereen moest dus zijn dorst lessen met alcoholische dranken. De rijken consumeerden wel wijn, maar de massa dronk bier, dat door het brouwproces zuiverder was dan het smakeloze water. Bier dat was de volksdrank bij uitstek! Het is bekend dat er in de Nederlanden veel werd gedronken. Buitenlanders stonden er verbaasd over. De Italiaan Guicciardini die in de zestiende eeuw door ons land trok bestempelde het drinken hier te lande als 'abnormaal'. De Engelsman Brereton die in 1634 in Dordrecht te gast was bij een schuttersmaaltijd, kritiseerde het buitensporige gedrag: 'Ik geloof dat er amper een nuchter persoon onder hen was, noch dat het er veilig was voor een nuchter persoon, zo schreeuwden en zongen, brulden, sprongen en dansten ze!' Er werd gedronken en geklonken dat het een aard had. Jan Steen laat ons op het schilderij *Prinsjesdag* een vrolijk gezelschap zien. Op de voorgrond ligt een papier op de vloer van de herberg, met daarop geschreven 'Op de gesontheyt van het Nassaus basie, in de eene hant het rapier in de andere hant een glaesie'.³⁷ Jan Steen kon het weten, als herbergier zag hij vaak dat de aangeschoten drinkebroer met de ene hand klonk en met de andere hand naar zijn mes greep. In de 'Reizende Man' en in de 'Koning van Engellant' ging het er net zo aan toe. Er was 'apenwijn, leeuwenwijn en verkenwijn' zoals de Amsterdamse dominee

'Herberg dit is in die Kroon', detail van de Sint-Joriskermis door Pieter Breugel de Oude, ca. 1560

Leupenius opmerkte, waarbij 'de eene sal huppelen en springen, en allerlei vreemde grimassen aenrichten als een aap. De andere is toornig, wreed en soeckt slechts oorzaake om te vechten als een leeuw. De andere wentelt in sijn vuyligheid en maeckt hem een verken gelijk.'³⁸

De goede oude tijd

Uit het bovenstaande werd duidelijk dat geweld onlosmakelijk verbonden is met de vroeg-moderne samenleving. De genoemde voorbeelden zijn zonder moeite aan te vullen. In en buiten Rosmalen werd 'om niets' het mes getrokken, om een kleinigheid beledigde men elkaar en ontstak men in hevige woede. De woorden 'toverhex, schelm, duivel en honsvot' rolden over tafel, klonken bij het haard-

vuur en heel vaak bij het nuttigen van de nodige pinten. Klinkt het scheldwoord 'schelm' ons thans olijk in de oren, het was in die dagen beslist geen onschuldige betiteling. Wanneer je voor 'schelm' werd uitgemaakt gold je als een onbetrouwbare kerel, met name op het financiële vlak. Voor toverheks werd je rond 1700 in een grote stad als Amsterdam niet meer zo gauw uitgeschoolden, misschien had het woord daar niet zo'n zeggingskracht meer, maar op het platteland was de term nog zeer geladen.³⁹

De 'natuurlijke' begeerten van het gewone volk konden kerk en staat niet uitbannen, hoogstens kanaliseren. De herberg was het vermaakscentrum, daar heerste vrolijkheid. We zien het alweer op een schilderij van Breugel, *De dansende boeren*. Maar daar zien we ook de bungelende messen. De 'sociale banden werden in de kroeg met drank verstevigd', zeker, en 'de dorpsherberg (welke van tientallen) werd ook in Brabant door het dorpsbestuur als vergaderplaats gebruikt',⁴⁰ ook dat is waar, maar de kroeg was ook de plek waar de uitbarstingen van grof geweld plaatsvonden, de razende woede werd geuit, waar menigeen in zijn bloed smoorde. Niet alleen in Rosmalen, in de gehele Meierij. Tenminste als we de criminele procesdossiers van de Bossche schepensbank mogen geloven.

En dan bemerken we dat deze tijd niets weg heeft van die goede oude tijd toen Brabanders hun vroomheid zo innig beleefden. Net zo min als Nederland een calvinistisch land was, was Brabant de plek 'met een hecht - katholiek - geloofsleven'.⁴¹ In de Republiek preekten katholieke en gereformeerde kerk tegen goddeloos gedrag. Pastoors en dominees bestraffen en berispten hun schaapjes. De publieke zeden werden gehoed, maar de normen van het volk weken nog al eens af van het door staat en kerk gewenste patroon.⁴² Pas diep in de negentiende eeuw, als de economische omstandigheden veranderen, de

macht van de staat wordt vergroot (het justitionele apparaat wordt machtig en het aantal te overtreden regels legio) en het traditionele levenspatroon zich wijzigt zullen ook in dorpen als Rosmalen het geweld en de hoogoplopende emoties worden getemd ofwel een ander karakter aannemen. Kerk en staat benadrukken dat in het gezin en in de godsdienst het ware geluk moet worden gevonden. 'De godsdienst is ons aller waard, het geeft ons zoete rust op aard' en de huiselijke sfeer waarborgt vrede.⁴³ Heel langzaam wordt het volk - 'het redeloze vee' - dat er ongewenste levensgewoonten op na houdt omgevormd tot mensen die thuis horen in een geciviliseerde samenleving zoals de elite die voor ogen staat. ■

Noten

1. Er zijn door mij alleen procesdossiers onderzocht. In een andere belangwekkende bron, de serie vonnisboeken, komt Rosmalen ook voor, ja waarschijnlijk vele malen meer. Uit eerder onderzoek is gebleken dat er minder procesdossiers bewaard zijn gebleven dan er vonnissen geveld zijn.
2. R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de Middeleeuwen tot de Franse Revolutie* (Amsterdam 1991) 13.
3. Florike Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994) en van dezelfde auteur *Banditisme in de Franse tijd. Profiel van de Grote Nederlandse Bende 1790-1799* (Amsterdam 1986).
4. Overigens komen gevechten tussen jongens van verschillende dorpen ook vandaag nog voor. Ik herinner aan de knokpartij tussen Heerewaarden en Kerkdriel, waarbij de Drielenaren de kermis te Heerewaarden kwamen verstoren.
5. Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa* (Hilversum 1988) 225-226.
6. Muchembled a.w., 21.
7. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Archief Schepensbank RA nr. 143-16 (A. Vos, *Dataschurk*, rec.nr. 1747). Mogelijk herberg 'De Kerseboom'. Zie: Henk de Werd, *Rosmalen vroeger* (z.p., z.j.) 305.
8. GAHt, Archief Schepensbank RA nr. 167-03 (*Dataschurk* rec.nr. 319).
9. Zie over deze herberg: De Werd a.w., 304. Overigens refereert De Werd in zijn bijdrage over de herberg 'De Romeinse Keizer' bij Coudewater aan

- deze steekpartij (p. 310). Adriaen Hermens van den Dungen was op de loop voor Corsten en 'De Romeinse Keizer' ingevlucht.
10. Zie over de viering van Driekoningen in de Meierij o.m. Gerard Rooijackers, *Rituele repertoires. Volks-cultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994) 454-456.
  11. Zie hierover b.v. D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de middeleeuwen* (Zutphen 1985) 96-97, 101-106.
  12. GAHt, Archief Schepenbank RA nr. 171-18 (*Dataschurk* rec.nr. 539).
  13. Een toestel waarin gloeiende kooltjes werden gedaan waar men de pijp mee kon aansteken.
  14. GAHt, Archief Schepenbank RA nr. 094-11 (*Dataschurk* rec.nr. 619).
  15. De Werd a.w., 309-310. De Werd verwijst naar een akte uit 1730 waarin sprake is van 'seeckere huy-singhe genaempt den rijzende man'.
  16. GAHt, Archief Schepenbank RA nr. 138-18 (*Dataschurk* rec.nr. 520).
  17. Mogelijk 'Het Bont Paardje' dat volgens De Werd in 1779 in bezit was van de familie Van Gemert (a.w. 268).
  18. Archief Schepenbank RA nr. 082-01 (*Dataschurk* rec.nr. 1203).
  19. Schrijver was de dominicaan Petrus van den Bossche. Zie over hem Rooijackers, *Rituele repertoires*, 254-256 etc. Gereformeerde en katholieke kerk fulmineerden beiden tegen uitspattingen. Dat neemt niet weg dat 'Den catholiquen Pedagoogh' van Petrus van den Bossche door de hoogschout omschreven werd als een 'schandaleus boeck, vervult met verscheijde groote en grove openbaere leugenen ende lasteringen tegens de Ware Gereformeerde Religie'. Volgens de hoogschout van 's-Hertogenbosch en de Meierij was Petrus van den Bossche pastoor en missionaris te 's-Hertogenbosch. (Zie GAHt, Archief Schepenbank RA nr. 116-04, (*Dataschurk* rec.nr. 1549).
  20. A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw, dl. II Volkskultuur* (Assen/Amsterdam 1978) 52.
  21. A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 247, 251. Overigens heerste er in Graft een bijzonder vreedelievende sfeer, er waren nauwelijks vechtlustigen, dit in tegenstelling tot de Meierijse dorpen.
  22. G. Rombach, *Verbalen, vonnissen en volkskultuur. Een nieuwe lezing van bekende bronnen*, in: Jan van Oudheusden en Gerard Trienekens, *Een prompt wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993) 112.
  23. P.N. Panken, *Volksgebruiken en gewoonten in Noord-Brabant*, in: *Ons Volksleven VIII* (1896) 81-83. Zie voorts Rooijackers, *Rituele repertoires*, 401-405.
  24. Afbeelding in G. Rooijackers, *Eer en schande* (Nijmegen 1995) 161.
  25. Van Deursen, *Kopergeld; Volkskultuur*, 52-53.
  26. Muchemblem a.w., 13-15.
  27. In 1665, 1683 en 1707 werden soortgelijke plakkaaten uitgevaardigd.
  28. GAHt, Oud-Archief, Plakkaten A 368.
  29. H. Soly, *Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen*, in: *Spiegel Historiaal* 18 (1983) 569-577.
  30. Mededeling Paul van Dun, aangehaald in: Rooijackers, *Rituele Repertoires*, 263-264.
  31. Rooijackers, *Rituele repertoires*, 280.
  32. Een rijmpje van ds. Ampsing, geciteerd door Van Deursen, *Kopergeld; Volkskultuur*, 38.
  33. Muchemblem a.w., 167-168.
  34. Dat lukte de Bossche herbergierster Jenneke Henriks niet. In 1640 bevond zij zich onder erbarmelijke omstandigheden op de gevangenpoort. In haar herberg was een dode gevallen bij een schietpartij (GAHt, Archief Schepenbank RA nr. 156-05, *Dataschurk* rec.nr. 2531).
  35. C. van Breugel, *Beschreeve Staat van de Meijerije* (1794), in: *Historia Agriculturae VIII* (Groningen 1965) p. 97-455, met name p. 427. Ter vergelijking, Sint Michielsgestel (p. 355): 21 tappers, waaronder 3 herbergiers; Oisterwijk (p. 363): 13 tappers en herbergiers; Oss (p. 424): 'Het getal der tappers en herbergiers is veelvuldig, zoo in 't klein als groot, en was te wenschen dat twee derde minder waren, alzo door het slegt en veelvuldig gebruik van drank, veele Vegterijen ja zelfs moorden voorvalen. In de gehele Meierij waren in 1794, 1355 tappers en herbergiers, Osse drinkgelegenheden uitgezonderd! (p. 530). Zie ook H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Bestaan en bedrijvigheid. Aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1750-1850* (Tilburg 1975) 37-46. In de Meierij behoefde men geen dorst te hebben.
  36. Vriendelijke mededeling Ton Kappelhof.
  37. Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988) 197-198, 211. Zie voorts A.C.J. de Vrankrijker, *In andermans ogen* (Utrecht z.j.) 20-37.
  38. Geciteerd in H.W. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700* (Hilversum 1990) 339.
  39. H. Roodenburg, *De notaris en de erehandel, beleidingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710*, in: *Volkskundig Bulletin* jrg. 18 nr. 3 (december 1992) 376-377.
  40. Rooijackers, *Rituele repertoires*, 169.
  41. Mgr. J. ter Schure, geciteerd in Rooijackers, *Eer en schande*, 23-24.
  42. Vgl. G.J. Schutte, *Het calvinistisch Nederland* (Utrecht 1988).
  43. *Boekzaal der geleerde wereld* (1797 I) 32.